

Naturretten, Christian Wolff og wolffianismen

Bjørn Sogner

En nokså almen forklaring på begrepet naturrett kan lyde: «Idet den (naturretten) oppfattede Menneskenaturen, der var Rettens Kilde, som evig og uforanderlig, ansaa den det for muligt at udforme en ideal Ret, der ville være i Stand til at fyldestgjøre alle Tidens og alle Folkeslags Krav til en retfærdig Ordning af Livsforholdene. Man oversaa vel ikke at den positive Ret faktisk til forskjellig Tid havde haft et forskjellig Indhold, men dette antoges at hidrøre fra en mangelfuld Oppfattelse af, hvad Menneskenaturen krævede, eller fra de vækslende Magthaveres rent tilfældige Lunder.»¹

Det kan sies på en annen måte med mer erfaringsmessig grunnlag: «Der Glaube an ein Naturrecht, das heisst also: Ein Recht, das unabhängig von irgend einem menschlichen Geltungsgebiet besteht – dieser Glaube ist so alt wie die Rechtsidee überhaupt»². «Det faller ikke vanskelig å fylle noen reoler med skrifter som gjengir naturretten sine ideer hos grekere og romere, hos kirkefedrene og skolastikk lærerne og videre til Hugo Grotius, til hans etterfølgere

1 Jørgensen, P.J. (1947). *Dansk Retshistorie* (2. utg.). Gad, Indledning.

2 «Troen på en naturlov, det vil si: en lov som eksisterer uavhengig av det rent menneskelige – denne troen er like gammel som ideen om lover generelt».

Pufendorf, Wolff og Thomasius, til naturrettskolens triumf i 1700-årene og dens dype fall i første tredjedel av 1800-årene» (min oversettelse).³ Pufendorf og Wolff tilhører begge første generasjon av systematikere i naturretten enda Wolff var nesten et halvt århundre yngre enn den første.⁴ Forfatteren av de siterte linjene skiller mellom tre generasjoner i 16–1700-tallets naturretts tenkning: 1. Systematikerne. 2. Analytikerne. 3. Syntetikerne, som høster der andre har sådd, f.eks. ved «eine Revolution von oben», som gjennomføringen av ny privatrett i tre rikskodifikasjoner, den østerrikske, den preussiske og den franske.⁵ Maria Theresia og Joseph II i Habsburgs husmaktsområder, og Frederik II i Preussen, skal altså ha ledet en lovgivning som hadde én vegg å støtte seg til, som bygde på et enhetlig teoretisk tankegodt.

I førstningen av det 20. århundre, og senere i mellomkrigstiden og etter 2. verdenskrig, har især tyske og østerrikske historikere og rettshistorikere søkt å gjenreise den falne naturretten. Arbeidet har stort sett dreidd seg om tysk naturrett i sin 1700-tallsform. Her har Wolff-forskningen stått sentralt. Hans systematikk nedfelte seg i en enorm produksjon, som en popularisering av Gottfried Leibniz (1646–1716).⁶ Som «Staatsdenker» oppviser Wolff felles trekk med Pufendorf og andre. Han har også adskillige tanker som bør regnes som originale.⁷ Sikkert er iallfall at Wolff nøt en respekt som grenset til dyrking. Han trakk studenter og lærde til seg, ikke bare fra tysktalende områder; inntil hans ry riktignok ble noe svekket i hans siste leveår. Han gikk av moten. Men de mange lærestoler i faget naturrett som var opprettet ved tyske universiteter besto.⁸

Dette kapitlet gir en oversikt over Wolffs filosofi slik den ble relevant for dansk-norsk tenkning om samfunnsreformer etter 1750. Fordi Wolff i begrenset

3 Thieme, H. (1947). *Das Naturrecht und die europäische Privatrechts geschichte*. Juristische Fakultät der Universität Basel, s. 7.

4 Ibid., s. 24.

5 Ibid, s. 16–18 og s. 43.

6 Gottfried Leibniz (1646–1716), tysk vitenskapsmann som var aktiv på en rekke felter.

7 Voltolini, H. v. (1910). Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. *Historische Zeitsch*, 105(1), 65–104; Sommer, L. (1918–1923). *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung. Studien zur Sozial-Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte* [bd. 11–13]. C. Konegen; Frauendienst, W. (1927). *Christian Wolff als Staatsdenker*. E. Ebering; Thieme (1947) op.cit.

8 Hvidtfeldt (1963) op.cit., s. 24.

grad skrev eksplisitt om økonomisk politikk, behandler kapitlet også den østerrikske naturrettøkonomen – kameralisten – Johann Justi, som i noen år arbeidet i Danmark. Også Montesquieu blir behandlet. Stampe leste ham, og hans stjerne var stigende i de årene Wolffs var fallende.

Christian Wolffs forfatterskap

Det synes ikke rimelig her å gå inn på de idéhistoriske forutsetninger for Wolff: Det kan være nok å se ham som den vegg Stampe støtter seg til. Christian Wolff (1679–1754) var professor i Halle i Preussen fra 1706. I 1723 ble han avsatt fra embetet og utvist av Frederik Wilhelm I. Grunnen var at både de ortodokse og pietistene likte hans rasjonalisme lite. En ledende motstander av ham var August Hermann Francke. Wolff emigrerte til Marburg og ble der til Frederik II etterfulgte sin far i 1740. Da vendte han tilbake til Halle.

Wolff etterlot seg en meget omfangsrik produksjon. Den tilhører «Aufklärung» – det tyske ordet for «the enlightenment», opplysningstiden – ikke bare i så måte, men også gjennom det formelle trekk at det regnes som akseptabelt å gjenta samme tanke eller tankerekke, fullstendige synsmåter, i flere skrifter, gjerne mange ganger og i samme form og sammenheng. Det er en encyclopedisk form. Den uttrykker formodentlig noe av essensen i naturrett: Sannheten er en gitt kvalitet som bør forklares for enhver som trenger den – enkeltheter innenfor rammen bør bearbeides, enten utvides eller sammenfattes for enten å forklares skarpere eller bli lettere tilgjengelig. Når rammen er gitt, kan enkelthetene utredes – gang på gang.

Wolff regnet seg ikke først og fremst som jurist, men som filosof. I min sammenheng vil jeg se bort fra hans tanker om erkjennelsesteori og moralfilosofi og konsentrere meg om ham som «Staatsdenker». To verker kan legges til grunn og gir et godt nok grunnlag for hans synsmåter her: «Vernünftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeine Wesen, zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilt» («Fornuftige tanker om menneskers sosiale liv i større samfunn formidlet til sannhetselskere for å fremme menneskehetens lykke,» heretter kalt V.G.). Boken utkom i 1721

og er trykt opp mange ganger.⁹ Den kalles gjerne «Politick». Det andre er «Grundsätze des Natur- und Völkerrechts» (Grunnprinsipper for naturrett og internasjonal rett, heretter kalt Gr., begge skrifter med paragrafangivelse i teksten).¹⁰ Gr. er et kompendium av Wolffs 8-binds *Institutiones juris naturae et gentium* utgitt på tysk i 1754 etter oppfordring fra Frederik II og tenkt til bruk ved universiteter.

Individet

Wolff representerer et trinn i naturrettstenkningen der teorien klart og uttrykkelig dreier seg om menneskenes rettigheter fra naturens side, og til enhver rettighet svarer en plikt.¹¹ Den linjen som må trekkes frem i Wolffs tankegang om statsteori, er individualismen. Den utgjør et utvetydig element i tenkningen hos ham som hos et flertall av 1700-årenes naturrettsmenn. De går klart og skarpt til felts mot tidligere naturrettstenkning som rommet forsvar for korporasjoner i betydningen alternativ til individet i samfunns-sammenheng. Korporasjonsbegrepet hos de som angriper systemet er temmelig vidtfaavnende. Selve stenderstaten – inndeling i grupper, klasser: presteskap, aristokrati, allmue (bønder, laug etc.) – oppfattes som et korporasjonssystem – det vanligste statsprinsipp i Vest-Europa og for all del ikke minst i Det tysk-romerske rike der Wolff selv var undersått. Begrunnelsen for å oppfatte stendermøter som korporative forsamlinger bunner i forestillingen om at særinteresser trenger til side «commune bonum», som nedenfor skal forsøkes forklart mer. For Wolffs generasjon må alle elementer som trenger seg inn mellom individ og stat svekke de kontraherende parters, statens og individets, felles overordnede formål. Hos Wolff er dette et aksiom, formelt søker han ikke å begrunne det, han slår det fast som en kjensgjerning som sitt grunnlag for å drøfte all menneskelig sammenslutning. Men blant korporasjoner hører også laugsystemet, privilegerte kjøpsteder, monopoler og

9 Wolff, C. von (1747). *Vernünfftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeinen Wesen, zu Beförderung der Glückseeligkeit des Menschlichen Geschlechtes*. Renger

10 Wolff, C. von (1769). *Grundsätze des Natur- und Völkerrechts*. Renger.

11 Frauendienst op.cit., s. 71, s. 163.

andre sammenslutninger enn de to han anerkjenner, individet eller familien på den ene side, staten på den andre. Familien kan finnes i flere former hos disse «moderne» naturrettsfolk. Hos de «avanserte» som Wolff har også staten flere og ulike former.¹²

Statsteorien tar utgangspunkt i individet. «Et menneske er forpliktet til å tjene et annet «vielfältig» (mangfoldig), ved sine evner, sitt arbeid og sitt eksempel. Og de plikter mot andre, «die man in der Moral abhändelt»¹³, bekrefter dette fullstendig» heter det i § 1 i V.G. Intet menneske kan befris fra sine naturlige plikter, naturlovene har sitt opphav i Gud, forplikter enhver og er uforanderlige (Gr. §§ 9, 15, 40 f.). Det er et rimelig trinn fra denne moralske individualistiske forankring til begrunnelsen av forholdet mellom individ og stat.

Myndigheten og samfunnet

Mennesket lever i samfunn. I Wolffs deduktive tankegang danner avsnittet «Von der Herrschaft und der Gesellschaft überhaupt genomrnen»¹⁴ (Gr. §§ 833–853) basis for å skrive om samfunnet, som har som kjerne myndigheten, og det betyr rett til å bestemme over andres frie handlinger. Dette impliserer en underkastelse som etter tankeføringen må være frivillig for å få gyldighet, men som forplikter til lydighet. Avkall på den naturlige frihet omfatter plikt til å foreta de handlinger som «lydighetsbæreren» er blitt tildelt rett til å beslutte (Gr. § 835). Naturrettsmannen søker veien ut fra et mulig dilemma gjennom sin avtaleteori, hjelpeforestillingen om en sosial kontrakt. Avtalen er en rettslig transaksjon om sammenslutning. Innholdet er et visst avkall på naturlig individuell frihet.

12 Gierke op.cit. Det engelske utdraget av «Genossenschaftsrecht» er brukt pga. nyttige kommentarer, henvisninger og noter. Slik også hos Justi, jf. Klein, E. (1961). J.H. Justi und die preussische Staatswirtschaft. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 48, 145–202, s. 200. Frauendienst op.cit., s. 68 f. og s. 83; d'Entreves, A.P. (1951). *Naturretten: en idehistorisk och rättsfilosofisk undersökning*. Natur och kultur, s. 77.

13 «som man handler moralsk overfor».

14 «Samfunnsherredømme».

Den vanligste forestilling om overgang fra naturtilstand til myndighet gjør bruk av to avtaler. I den første slutter individene seg sammen (samfunnskontrakten, *pactum unionis*). I den andre underordner de seg en form for samling av myndigheten, en underordning under et regentskap (herskerkontrakten, *pactum subjectionis*). Den siste innbefatter at den naturgitte likhet mellom enkeltmenneskene frivillig settes ut av funksjon. Ikke alle naturrettsmenn forestiller seg to avtaler, enkelte klarer seg med én, mens noen regner med tre mer eller mindre adskilte.¹⁵ Hos Wolff besitter samfunnet en rett, kalt «myndighet, Herrschaft potestas» over individet. Den forklares gjennom sin egen hensikt som er grunnen til at kontrakten er inngått. Hensikten kalles «det alminnelige beste» i forskjellige former (Gr. § 837 kaller det «commune bonum», ibid. § 972 «bonum publicum», jf. «Politick» §§ 1–3).

Som nevnt regner Wolff utelukkende med to akseptable typer av menneskelige sammenslutninger, familien og staten. *Familien* er den minste form for sammenslutning, og denne enheten kan deles i fire forskjellige former hos Wolff (andre naturrettsfolk hadde hatt tre).¹⁶

- I. ekteskapet, forholdet mellom ektefellene
- II. foreldresamfunnet, foreldre og barn
- III. forholdet til tjenerskap
- IV. familiesamfunnet (das Baus, domus).¹⁷

Det består ikke av de enkelte individer, men av de usammensatte samfunn, I–III. ovenfor, eller av minst to av dem. Dermed utgjør det den enkleste av de sammensatte menneskelige organisasjoner. Formålet er i dette tilfelle identisk med de enkeltheter det består av: Å fremme «commune bonum» er den livsmening enhver forpliktes til når han slutter seg inn i det mer sammensatte samfunn. «Herrschaft» i dette samfunnet utøves selvsagt av husmor og husfar (Gr. §§ 963, 965, 967).

15 Gierke op.cit., s. 107 f.

16 Ibid., s. 163.

17 Wolff (1769) op.cit., § 964; Wolff (1747), kapittel 4.

Staten

Når familiene opptrer enkeltvis, er de ikke i stand til å skaffe seg det de trenger, «zur Nothdurft, Bequemlichkeit und dem Vergnügen, ja zur Glückseligkeit»¹⁸ (Gr. § 972). Hva han mener med disse begrepene beskriver han andre steder. «Glückseligkeit» er en varig tilstand av glede og lykke; mennesket er av naturen innrettet til å begjære denne tilstand. Vi lever «bequemlich» når vi gjør de ting som vi føler «Vergnügen» ved, dvs. som gir oss glede. Mennesket må legge vinn på å leve «bequemlich und vergnügt». Det er altså begreper med et klart individualetisk innhold: Mennesket har plikt til å bruke sin vilje for å oppnå indre harmoni som er i samsvar med naturen. «Nothdurft», nødvendighet, omfatter den ytre tilstand, rett til mat og drikke, klær og hus og til å stelle og smykke seg selv og omgivelsene.

Familiene må danne større samfunn for å oppnå disse rettigheter, og for å sikre seg mot overlast. Det sammensatte samfunn som oppstår av slike grunner kalles en stat. Denne sikrer summen av naturlige goder, som deles i tre: For det første de materielle goder som familiene ikke får skrappt sammen selv – moralske goder hører selvsagt med. For det andre sørger staten for orden innad, for det tredje for sikkerhet utad, og dette betyr vel især mulige overgrep fra andre stater. Disse tre goder danner innholdet i statens «Wohlfart» – velferd. I den utstrekning de tre krav oppfylles, oppnås «commune bonum» (Gr. § 972).

Dette alminnelige beste er statens «Hauptgesetz»¹⁹ (Gr. § 976). Avtalen som skapte staten, binder alle som hører hjemme der til å arbeide for formålet og sørge for at andre gjør det. «Myndigheten» består i fellesskapets rett overfor individene til å arbeide for å fremme formålet. Den innskrenker nødvendigvis individuell frihet, men skal avmåles etter statens formål, og ikke strekke seg videre (Gr. §§ 112–119, Politick §§ 210–211, Gr. § 980).

Den tyske rettsfilosofen Otto Gierke hevder at Wolffs statstenkning representerer en avgjørende nyhet i naturretten gjennom den vekten han tillegger folkesuvereniteten.²⁰ Den opptrer som én av flere typer av statsavtale: Folket beholder «Herrschaft» (herredømme) selv – «Democratie, oder Pöbelregiment» (Gr. § 990), innebærer at myndigheten forblir der den ble lagt gjennom

18 «for nødvendighet, komfort og fornøyelighet, ja for lykke».

19 «hovedrett».

20 Gierke op.cit, s. 147 f.

samfunnskontrakten. Wolff regner altså med samfunnskontrakten som et fundamentalt dogme, mens herskerkontrakten ikke trenger være inngått. Demokratiet sidestilles med en rekke andre statsformer (Gr. §§ 990–1016).

Dersom myndigheten blir overdratt, kan den forvaltes av én person, en regent, eller av flere. Den kan overdras helt eller delvis. Den kan overdras ubetinget eller på fastslåtte vilkår: med forbehold om at den skal tilbakeføres til folket eller ei, for regentens levetid eller slik at den mer eller mindre automatisk overføres til andre etter hans bortgang.

I alle fall må omfang og innhold av myndigheten fastslås, og det gjennom folkets vilje på det tidspunkt da det bestemmer. Bestemmelsene som da slås fast binder forvaltningen av myndigheten – de er statens «Grundgesetz» (grunnlover). Avtalene som formulerer overdragelsene er «Capitulationen» (kapitulasjonen) (Gr. §§ 982–984, 989). Dette er Wolffs herskerkontrakt, en rettslig avtale som ikke kan endres uten begge parter samtykke. Dersom folket tildeler regenten en ubegrenset myndighet, finnes ikke «Grundgesetze». Herskeren er da ikke bundet av noe samtykke fra folkets side (Gr. § 984).

Wolff regner med én statsform som viker fra de som her er beskrevet, despotiet (Gr. § 997). Dette er en stat hvor despoten har fulle rettigheter over sine undersåtter og deres eiendom. Der utøver han alle handlinger med sin egen interesse som viktigste siktepunkt. Denne statsform, som er i strid med de avtaler som stater ellers er opprettet etter, lar seg ikke utlede som dem, hverken hva oppkomst eller formål angår. Men selvsagt står det ethvert folk fritt å overlate sin regent despotisk myndighet. (Wolff regnet selvsagt ikke de europeiske eneveldige stater blant despotiene).

«Motstandsrett»

Undersåttene har ingen rett til å motsette seg regentens tiltak når han opptrer innenfor området av sin myndighet. Folket har ikke overdratt ham myndighet bare på betingelse av at han regjerer godt; heller ikke om han gjør det slett har det rett til motstand. I begge tilfelle er folket forpliktet til lydighet. I alle fall har folket det bedre enn i naturtilstanden (Gr. § 981).

Likevel kan intet individ løses fra sine naturlige forpliktelser. Skulle regenten pålegge noen noe som står i strid med naturens bud og forbud, har undersåttene plikt til ikke å utføre påleggene. Motstand har de ingen rett til, de må tålmodig

lide den straff, endog mishandling, som måtte følge av ulydigheten (Gr. § 1079). Det er tillatt å motsette seg regenten og holde ham i tømme (ja es ist erlaubt sich dem Regenten zu widersetzen, und ihn im Zaum zu halten), når han krenker den rett som er forbeholdt folket, eller de fornemste blant dem (Gr. § 1079).

Wolffs skille mellom den passive motstandsplikt og retten til aktiv motstand bekrefter og utdyper den oppfatning han har av forholdet mellom folk og regent. Selv når de mest åpenbare krenkelser av menneskets naturlige rettigheter finner sted, har undersåttene ingen rett til aktiv motstand. Derimot har de det når regenten krenker de grunnlover som folket har gitt seg selv, og som han har forpliktet seg overfor i «Capitulationen». Grunnen til at motstandsretten inntreffer må helst være at regenten bryter den avtale han har inngått. Dertil kan komme at statens «Hauptgesetz» – hovedrett – er det «alminnelige beste» slik folket oppfattet den den gang de ga seg sin grunnlov (Gr. § 976).

Min tolkning her skiller seg fra Werner Frauendiensts arbeid om Wolff fra 1926–1927. Han hevder at regenten unndrar seg enhver «Beurteilung» (rett til å dømme) fra folket, og siterer (Gr. § 985, min oversettelse): «Myndigheten kan ikke overdras noen på betingelse av at folket skal lyde når han regjerer godt, men sette seg opp mot ham og straffe ham når han regjerer slett». Men så fortsetter han: «Hier ist es deutlich, wie sich das Schwergewicht von dem durch die Theorie zum Träger der Macht erhobenen Volk zu dem Herrscher verschiebt, den die ältere Theorie lediglich als Vollzugsorgen des Volkswillens betrachtet hatte. Die Obrigkeit, von der diese gesprochen hatte, wird zum Herrscher, dem das Volk gehorchen muss»²¹. Frauendienst vil ha det til at Wolff implisitt gir sin tilslutning til absolutismen. Mot dette må sterkt fremheves at Wolff som nevnt sidestiller ulike former for myndighet. Og Gierke plasserer jo Wolff som alt nevnt som talsmann for folkesuvereniteten. (Dette gjør Wolff allerede i «Politick» Cap. 2 – dermed er det urimelig å tro at han er påvirket av Montesquieu).²²

Likevel viser Frauendienst til at retten til å regjere opphører dersom regenten forlater riket, er utro mot en vasall, eller handler slik at han bryter avtalen med

21 «Her er det tydelig hvordan tyngdepunktet forskyves fra folket, som teorien hadde opphøyet til maktens bærer, til herskeren, som den eldre teorien kun hadde sett på som en utøver av folkets vilje. Myndigheten, som det tidligere var snakket om, blir til en hersker som folket må adlyde».

22 Frauendienst op.cit., s. 100 f. Gierke op.cit., s. 158 f. – jeg er uenig med Gierke i begrunnelsen, n. 53 s. 345.

folket og dermed opphever deres forpliktelser mot ham. Tross disse stedene, og særlig § 1079 hos Wolff, skriver Frauendienst at «aktives Widerstandsrecht gibt es überhaupt nicht mehr».^{23, 24} § 1079 reiser flere problemer enn den løser: Wolff skriver intet om hva som skjer med selve suvereniteten i motstandssituasjonen – går den tilbake til folket? Han nevner ikke hvordan eller av hvem motstanden skal organiseres, hva den skal bestå i eller når den skal opphøre.

Den aktive motstand tillates når regenten bryter statens «Grundgesetz», og forutsetter dermed at en slik lov finnes. Det gjør den ikke dersom folket har valgt å overlate regenten myndigheten uten forbehold, sier Wolff, dersom han blir gjort til en absoluttistisk regent. Men dette betyr ikke at Wolff foretar noen «forskyvning» i «tyngdepunktet», noe som i minste monn kan kalles inkonsekvens. Tvert om synes det meg som om den gradering av motstandsrett paragrafen har, viser med hvilken konsekvens Wolff holder fast både ved den målsetning for staten han ellers hevder, og ved teorien om kontraktens ukrenkelighet, også når den er inngått med en regent.

Jeg kan ikke se at Gierkes nevnte syn på Wolff endres av Frauendienst. Det skyldes ikke bare Frauendiensts tolkning av disse paragrafene, men hans bruk av Wolff som kilde i videre forstand: «Dem einen obersten Ziel, die Glückseligkeit durch ständige fortschreitende materielle und geistige Vervollkommenung zu erreichen, sollen auch jene berühmten und doch noch *bedeutungslosen*, da nur theoretisch verfochtenen unveräußerlichen, angeborenen Menschenrechte dienen, die erst viel später durch die 'Mächte des geschichtlichen Lebens' Anstoss zum Fortschritt im Verfassungsleben gaben»²⁵ (uthevet av meg). På samme side som dette sitatet er hentet fra, skriver Frauendienst at embetsmenn som var skolert i Wolffs naturrett, overførte hans teori til praktisk retts- og statsforvaltning.²⁶ Men det viktigste i denne sammenheng må være at Wolff vitterlig forfektet menneskerettigheter teoretisk.

23 «Det finnes ikke lenger noen aktiv rett til å gjøre motstand».

24 Frauendienst op.cit., s. 123 f.

25 «Det ene overordnede målet å oppnå lykke gjennom stadig å fremme materiell og åndelig perfeksjon bør også søkes av de som er berømte og likevel ubetydelige, siden det er snakk om teoretisk forfektete, umistelige, medfødte menneskerettigheter, som først mye senere gjennom «kraften fra den historiske utviklingen» ble del av den konstitusjonelle samfunnsordenen».

26 Frauendienst op.cit., s. 92 f.

Næringsreguleringen

Økonomi var ikke i brennpunktet av Wolffs interesse. Også for dette felt synes «Politick» og «Grundzuge» å strekke til som kilder. Wolff planla et verk, «Oeconomica» som han ikke fullførte. Det lille som utkom inneholder noen anvisninger om statshushold, men intet nytt.²⁷ Økonomisk virksomhet er en statsaktivitet. For staten er rikdom identisk med penger i den vanlige forstand at pengene ikke skal «føres ut av landet», men tvert imot. Dessuten skal de sirkulere.

Skarpt fremhevet, i tidens tanke, er økonomisk autarki som et hovedmål som kobles sammen med krav om stort folketall, økt både ved å fremme det hjemme og å trekke inn «fremmede»; en restriktiv holdning overfor utvandring av «nyttige» undersåtter utgjør en del av modellen, sammen med kravet til staten om å sørge for fornuftig stands- og yrkesfordeling.

Jordbruket er modernæring. Wolff har liten sans for industri bortsett fra bergverk fordi edelmetall er identisk med penger. Vitsen ved industri er ellers å forarbeide råvarer som utføres i ferdig stand for at «arbeidet» skal komme den autarkiske enhet til gode. I produksjonslivet er det statens – ikke laugenes – oppgave å føre tilsyn med ferdighet hos utøverne og kvaliteten av produktene.

På bakgrunn av Wolffs tro på at økonomisk virksomhet skal stå under tilsyn av staten og at initiativet skal tas fra det hold, finner Frauendienst en inkonsekvens. Wolff skriver nemlig i «Politick» at kjøpmennene yter sitt beste, og deres handel og vandel trives best når de får sin vilje, når handelen er «fri» – dårligst når den blir «dirigert». «Der individualistische Theoretiker geht wieder einmal mit Wolff durch und rennt das System über den Haufen»²⁸, kommenterer han.

Det er selvsagt «frihet» som stiller problemet her. For Frauendienst som skriver i 1920-årene, betyr det få og uvesentlige statlige inngrep. For Wolff betegner det alternativet til statlige inngrep: korporasjoner av ulik art. Ett eksempel fra handel og ett fra produksjon kan belyse dette:

Lav utførselstoll regner Wolff som et gode, en elementær «frihet» for de handlende. Men samtidig krever han at staten skal søke etter nye markeder

27 Fremstillingen i avsnittet «Wolff og næringsreguleringen» er bygd i hovedsak på Frauendienst op.cit., s. 74–149.

28 «Den individualistiske teoretikeren stikker nok en gang av med Wolff og velter systemet».

– det er statens oppgave å fjerne avsetningsvansker. I produksjonslivet krever han kontroll både med produktene og den faglige dyktighet hos produsentene, dvs. som oftest håndverkerne i samtidens tyske rike. Det er staten som skal forestå kontrollen, ikke «Zünfte» og «Innungen»²⁹ som utgjør skadelige mellomledd mellom staten og individuelle næringsdrivende. Frauendienst kommenterer: «Wie die moderne Staatsgewalt auf dem politischen Gebiet die Konkurrenz der Stände gebrochen hat, so schaltet sie auch aus dem wirtschaftlichen frilhere autonome Mächte aus»³⁰.

Riktig nok som det skrevne er, forklarer det ikke den selvfølge spørsmålet var for 1700-årenes naturrett. «Frihet» betyr statlig garanti, beskyttelse og fremme av den individuelle virksomhet overfor konkurranse fra fremmede land – selvsagt – men også overfor korporasjonens inngrep i individenes virksomhet. Dette er knapt nok noen økonomisk teori. Det minner om en sosial «velferdsteori». Staten skal sørge for folkehelsen i bredeste forstand, derunder sosial omsorg. Den har som oppgave dessuten å sørge for at alle som er i stand til å arbeide får anledning til det. Lønnen kan godt være lav, fordi staten bør regulere priser på nødvendige varer – pris- og lønnsreguleringer fantes i tyske småstater.

Statens omsorg for undersåttene kalles gjerne «Polizei» – en modell for en velferdsstat kalles – med et ord som er lett å misforstå – for en «Polizeistaat». For Wolff har disse begrepene en klart moralsk begrunnelse. Den bunner i individenes rettigheter og plikter overfor hverandre.

Lærdomshistorisk bør det minnes om at Wolff og hans skole oftest brukte morsmål i stedet for latin.

Justi og Wolff

Også Johann Heinrich Gottlob von Justi var en viktig tenker i Stampes verden. I 1757 ble Justi innkalt til Danmark for å gjennomføre det store prosjektet å dyrke opp deler av den jyske hede ved tyske innvandrere. Han skrev en plan som ble forsøkt fulgt. Han var hentet inn av embetsmannseliten,

29 To slags laug.

30 «Akkurat som den moderne statsmakten har brutt stendenes konkurranse på det politiske feltet, eliminerer den også tidligere autonome makter på det økonomiske feltet».

«excellencerne». Det er en kjensgjerning at Moltke var interessert i tiltaket.³¹ Det var antagelig J.H.E. Bernstorff også. Justis ry var allerede festnet i den tysktalende verden «excellencerne» tilhørte. Innkallingen av ham vitner om vilje til å søke å gjennomføre i praksis de tanker Justi har hevdet: å ta et statlig initiativ, å støtte gjennom penger og annen hjelp fra staten et tiltak som hadde til formål å skape nytt næringsgrunnlag, dvs. grunnlag for «Nothdurft und Bequemlichkeit» for flere familier. Samtidig skulle folkemengden økes; det skulle skje gjennom innvandring, altså hurtig.

Dette er én påviselig innføringskanal for Justis tanker – og dermed for formidlingen av Wolff – til Danmark. De som representerer staten, de som i realiteten sitter i sentrum i dansk-norsk politikk, de oppsøker ham. Dermed er det klart at naturrettstanker om økonomi i videste forstand formidles til Danmark–Norge ad to ulike veier, som i noen grad sikkert går over i hverandre. Det intellektuelle miljø som i denne sammenheng domineres av de yngre jurister ved det juridiske fakultet, oppsøker Wolff selv. Enten reiser de til ham, som Henrik Stampe, eller de leser ham hjemme, som Peter Kofod Ancher.³²

Justis brokete karriere, hans innflytelse i samtiden og mangslungne forfatterskap har tiltrukket historikerne; litteraturen om ham er rik.³³ Nå tjener det ikke formålet å gi noen samlet historiografisk utredning om Justi-forskningen. Det synes ikke å være mer enn ett punkt som fortjener noen oppmerksomhet her, men det er til gjengjeld sentralt: spørsmålet om hans idéhistoriske tilknytning.

Den mest omfattende monografi om ham er skrevet av Louise Sommer.³⁴ Hennes analyse av Justi selv er klar og systematisk, og det er forsåvidt også hennes plassering av ham som «rasjonalistisk tenker», selv om formuleringen i og for seg ikke utsier noe som helst – selvsagt er Justi «rasjonalist». Hvilken «rasjonalistisk» bås han hører hjemme i, skriver hun ikke like klart om. Hun nevner Montesquieu noen ganger, uten å fortelle klart hvorfor. I hennes artikkel under oppslagsordet «Justi» i *Encyclopedia of the Social Sciences*, som er skrevet mange år senere enn boken, ser det ut som om hovedgrunnen for

31 Bøgebjerg, E. (1934). Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse 1759–65. *Historie/Jyske Samlinger*, 5.

32 *Dansk Biografisk Lexicon* (1887–1905), oppslagsord «Peter Kofod».

33 En oversikt over Justi-forskningen: Klein op.cit.

34 Sommer (1918–1923) op.cit.

å regne Justi som Montesquieu-påvirket er at Justi – som Montesquieu – regnet samfunnskontrakten som implisitt, idet Justi ikke har beskrevet den.³⁵ Med like stor rett kunne selvsagt hevdes at Justi liksom andre naturrettsenkere i hans dager regnet denne avtalen som en så selvsagt hjelpeforestilling at de valgte å ta et taust utgangspunkt der og så gå videre.

I en nyere artikkel har Ernst Klein streift det samme problemet. Han hevder at Justi var elev av Wolff i sine yngre dager. Senere, fra slutten av 1750-årene, hevder han synspunkter på en slik måte at det er rimelig å anta at han har lest Montesquieu og lagt seg ham på sinne.³⁶ Det var år da Wolffs popularitet i akademiske kretser svant til fordel for den nye stjerne.³⁷ Justis innflytelse i Norden slo i alle fall rot i hans tid som Wolff-formidler.³⁸

Hans viktigste forfatterskap starter med *Staatswirtschaft* i to bind fra 1755. Det er synoptisk; inneholder mesteparten av de tanker han uttrykte senere. Dette er lærdomstradisjon han har felles med Wolff.³⁹ I tillegg er det verdt å nevne *Grundzüge der Polizey-Wissenschaft* fra 1756, samt *Von denen Manufacturen und Producten*.

Hans metode har utgangspunkt i deduktiv tenkning. Det ytrer seg langs to linjer. For det første vil han systematisere ved å trekke opp faggrenser: «Det hører med blant fullkommenhetene i vitenskapene at de opptrer skilt fra hverandre, og at grensene for hver enkelt er bestemt». Denne passus fra «Vorrede» til «Polizei-Wissenschaft» vil Louise Sommer gjerne se som motto for hele hans produksjon.⁴⁰ Men – for det andre det som virker særlig iøynefallende for en moderne lesar, er teknikken i deduksjon: Han vil avlede all viten innen hvert fagområde fra ett utgangspunkt: «der Endzweck» – det endelige formålet.

35 Sommer, L. (1930–1967). Oppslagsord «Justi, J.H.G. von», i *Encyclopedia of the Social Sciences*. MacMillan.

36 Klein op.cit., n. 1, s. 200.

37 Frauendienst op.cit.

38 I et omfattende arbeid om Justi, hevder Ere Nokkala at Justi ble sterkt preget av sin tid i Göttingen og særlig av Johann Jacob Schmauss (1690–1757). Nokkala, som har et bredt perspektiv på Justi, mener han etter dette fjernet seg fra Wolff. Det er imidlertid slett ikke sikkert at Justi fjernet seg på de punktene som er diskutert her. Se Nokkala, E.P. (2019). *From Natural Law to Political Economy: J.H.G. von Justi on State, Commerce and International Order*. Lit verlag.

39 Frauendienst, s. 83.

40 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 180.

Derfra vil han utlede alle «sannheter» som om de fulgte som matematiske bevis. Andre enn Justi, f.eks. Wolff, arbeider etter samme teknikk. Men heller ikke her er det riktig å regne med påvirkning fra Wolff til Justi. Like gjerne lar det seg forklare som samsvar i oppfatningen av riktig tankeføring.

I «Vorrede», nevnt ovenfor, antyder Justi en viss kritikk av den nylig avdøde Wolff. Denne ville gjerne ha vært en «Systemschreiber» for alle fag, «Wissenschaften». Men det mangler en skikkelig utredning av «die Polizey» hos Wolff; han ofret ikke nok oppmerksomhet på «das gesellschaftliche Leben der Menschen». «Polizey» betyr hos Justi: handelsvitenskap, by- og landøkonomi, bergverksforvaltning, forstvesen og andre områder innenfor det felt en i dag kaller økonomi.⁴¹ Det er dette faget Justi gjerne vil samle seg om, han vil skape et akademisk fag ut av systematisk og teoretisk arbeid med problemer innen den materielle sektor av samfunnet. Det er nevnt at «Polizey-Wissenschaft» ikke inneholder mye nytt i forhold til «Staatswirtschaft», innholdsmesig sett. Men når dette engang er sagt, må det også understrekes at hans ærgjerrige mål må bedømmes som sådant. Det han begynner i «Staatswirtschaft», fører han i så måte videre i «Polizey-Wissenschaft» gjennom å bruke Wolffs grunnsyn og metode på den sektor han selv velger å konsentrere seg om.

Det er skrevet en del om Justi og kameralismen de siste tiårene.⁴² Mye dreier seg om å plassere retningen innenfor større univers: Hvor lenge var Justi elev av Wolff; hva var hans idémessige slektskap med britiske tenkere; hvordan så han på samfunnsformasjonen? Denne litteraturen har imidlertid i liten grad sett detaljert på Justi som økonomisk teoretiker, og det blir gjort nedenfor. Men denne litteraturen inneholder den sterke presiseringen av at kameralistene var spesielt opptatt av jordbrukskunnskap, av å øke produktiviteten, eksperimentere med ulike vekster, rett og slett å få mer ut av landbruket. Svenske Carl von Linné

41 Justi, J.H.G. von (1756). *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. Wirtschaft, §§ 1, 2, 3.

42 Koerner, L. (1999). *Linnaeus: Nature and Nation*. Harvard University Press; Reinert, S.A. (2011). *Translating Empire. Emulation and the Origins of Political Economy*. Harvard University Press; Perlman, M. & McCann, C.R. jr. (1998). *The Pillars of Economic Understanding. Ideas and Traditions*. University of Michigan Press, s. 120–128; Wakefield, A. (2014). Cameralism: A German Alternative to Mercantilism. I P.J. Stern & C. Wennerlind, *Mercantilism Reimagined. Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Oxford University Press, s. 134, 150; Nokkala (2019) op.cit.; Seppel, M. & Tribe, K. (2017). *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.

trekkes frem som kameralist. Slik sett kan kameralisme ses på som statsdirigering av vitenskapelig landbruk med sterk relevans for landboprosessene, men det var åpenbart også mye mer enn det.

Justi om stat og individ

For Justi er en republikk en sammenslutning av en mengde mennesker under en øverste myndighet (republikk brukes i betydningen «res publica», dvs. «stat», uten angivelse av regjeringsform). Sammenslutningen kom i stand ved at individene ga avkall på sin naturlige frihet. Det de ønsket å oppnå, som er statens formål, dens «Endzweck», er å fremme deres «Glückseligkeit». Det er en skam for menneskeheten å regne med at undersåttene er til for regentens skyld. Av alle regjeringsarter er den monarkiske å foretrekke, fordi den er i stand til raskest å fremme «die Glückseligkeit», med færrest ulemper – Justi forklarer ikke skikkelig hvorfor. Riksgrunnlover og standsfriheter er ingen ulemper i og for seg. Men det bør ikke utdeles nye privilegier som hemmer fremmingen av «Glückseligkeit». Regentens fornemste plikt består i å fremme «die Glückseligkeit det Unterthanen» – undersåttenes lykke. Til rikdom og krefter hører ikke bare gods, men også de evner og den dyktighet som individene i staten besitter, samt individene selv. Adgangen til den fornuftige bruk av alt dette, og bruken av det, er nettopp det som konstituerer den øverste myndighet. Statens sanne styrke består i det gjensidige kjærlighets- og til-litsforhold mellom regent og undersåtter.⁴³

Så langt er jo den naturrettslige basis klar nok, og samsvaret med Wolff begynner å anta trekk av et elevforhold. Alle midler skal jo brukes til å oppnå «Glückseligkeit». Men hva betyr dette, sier Justi. Han svarer: I moralsk forstand innebærer det «die Vollkommenheit unserer moralischen Zustandes, und die daher rührende Zufriedenheit unserer Seele»⁴⁴. Men selv vil Justi velge å mene en tilstand som refererer seg til undersåttenes *ytre* tilstand. «Glückseligkeit» fremmes der gjennom slike gode innretninger, at enhver ved egen flid kan

43 Justi, J.H.G. von (1755). *Staatswirtschaft I*. Breitkopf, §§ 6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, 19, 20, 22, 23.

44 «vår perfekte moralske tilstand, og den påfølgende tilfredsstillelsen av vår sjel».

skaffe seg de moralske og timelige goder som han etter sin stand trenger for å føre et fornøyd liv (altså i ytre forstand).

At Justi er elev av Wolff, hever seg – etter mitt skjønn – over enhver tvil idet han først gir mesterens definisjon av statens «Endzweck», og deretter går i gang med å trekke opp grensene rundt sin egen teig. Justi skiller mellom *tre* tilstander av «Glückseligkeit»: «Nothdurft», «Bequemlichkeit» og «Ueberfluss». Det første uttrykker det eksistensgrunnlag, i dag ofte kalt «levestandard», som enhver har krav på. Det er selvsagt statens oppgave å sørge for at enhver nyter den. Det andre innebærer en standard som enhver bør kunne oppnå ved hjelp av egen flid; trinnet fra første til annet stadium skulle altså oppnås uten innsats av staten. Det tredje trinn representerer et omfang av materielt velvære som ingen har noe rimelig krav på, hverken fra Gud eller mennesker.⁴⁵

At Justi skiller ut sitt eget av Wolffs omfattende begrep er klart. Men det å skille ut er ikke helt det eneste han gjør: Han systematiserer – etter Wolffs prinsipper, og nesten helt ut ved hjelp av hans begreper: «Nothdurft» og «Bequemlichkeit» er etablert som størrelser i forhold til hverandre og ikke bare sidestilt som hos Wolff når det gjelder å forklare statens hensikt. Justi foretar seg med andre ord det han hevder i forordet til «Polizey-Wissenschaft» at han savner hos Wolff. Den teig han finner, er en som mesteren ikke selv har rukket å kultivere. Rett etter hans død setter Justi i gang med å dyrke.

Justi om stat og næringsliv

For å fremme den alminnelige «Glückseligkeit» krever Justi tre ting av staten. Han gjør det ikke uttrykkelig, men det er tre ufravikelige forutsetninger for at «Endzweck» skal oppnås:

- a. Landet må være rikt, dvs. ha overflod av næringsveier, i videste forstand.
- b. Rikdommen må være noenlunde likelig fordelt blant innbyggerne.
- c. Den må være plassert i aktiv virksomhet, så pengene går fra hånd til hånd.⁴⁶

45 Justi (1755) op.cit., §§ 31–34.

46 Justi (1755) op.cit., §§ 87, 128.

Kravet om den relativt likelige fordeling, og kravet om aktivitet, synes begge å basere seg på Wolffs prinsipper: det første på den menneskeoppfatning som vel er Wolffs egentlige bidrag til naturrettstankegangen, det andre på det krav om «Entfaltung» (utvikling innen gitte rammer) som ikke er spesifikt Wolffs, men som i denne sammenheng er naturrechtsbasert, og i Justis særlige sammenheng er et Wolff-prinsipp.

Justis internasjonale betydning ligger i hans rolle som teoretiker og litterær forløper for Maria Therasas økonomiske reformpolitikk. Egentlig er han mer enn teoretiker: Justis interesser innenfor «Polizey-Wissenschaft» kom også til å bli bestemmende for å fastslå hvilke felter innenfor næringslivet som skulle bli utsatt for regjeringens oppmerksomhet. Det er innenlandshandel og «die Gewerbe», dvs. produksjonen, som ble stående i sentrum for reformpolitikken, fordi disse feltene var sentralere enn andre for Justi.⁴⁷ Industri mener han, for «den allergrössten Theilen von Deutschland allemal viel wichtiger sein wird, als die Commerciens selbst».⁴⁸ Den innenlandske vareomsetning er viktigere enn handelen med utlandet: De «innerlichen Gewerbe unterhalten den wirklichen Reichtum des Staates und der beständige Umlauf der Waren und Güter setzet alle Einwohner in den Stand, sich die Nothdurft und Bequemlichkeit des Lebens zu verschaffen».^{49, 50}

Det ligger selvsagt ingen naturnødvendighet i å prioritere disse feltene; Justi forteller selv hvordan han gjør det; forestillingene bunner i realpolitiske og økonomiske oppfatninger av den stat han kjenner best, den østerrikske. I den gjaldt det mindre enn i de vest-europeiske handelsstater å vinne verdensmarkeder, innretningen av næringslivet var sterkere innrettet på *consumptio interna*.⁵¹ Utenrikshandel har den «Endzweck» å skaffe til veie de produktene til behovsdekning som landet ikke selv frembringer. For øvrig antar han at et folk «durch den Weg der Absonderung, welcher sie vor dem

47 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 288.

48 Industri «vil alltid være mye viktigere i de største delene av Tyskland enn selve handelen».

49 «Intern handel opprettholder statens virkelige rikdom, og den konstante sirkulasjonen av varer setter alle innbyggerne i posisjon til å skaffe livets nødvendigheter og bekvemmeligheter».

50 Justi (1756) op.cit., s. 20 og s. 143.

51 Bog, I. (1961). Der Merkantilismus in Deutschland. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 173(1), 125–145, s. 130.

Elend des Krieges bewahre, eine grössere Glückseligkeit erlangen kann, als wenn sie den Weg der Gemeinschaft und des Umganges mit andern Völkern wählt». ^{52, 53} Det er i tidens ånd at handel med utlandet må ha kravet om en gunstig handelsbalanse, at eksportverdien skal overstige importverdien, aller øverst i bevisstheten. Det dreier seg om den «almene» handelsbalanse, dvs. balansen av handel med alle andre folk i sum. Den eldre merkantilismes streben etter import av penger trer derimot tilbake; det er likegyldig om eksportvarene betales i penger eller metaller. ⁵⁴

Det indre næringslivet, det Justi interesserer seg for, skilles i produksjon og omsetning. Produksjon, «die Gewerbe», trenger stadig kontroll og vedvarende inngrep fra statens side; omsetningen, «die Commerzien hingegen brauchen nichts als Freyheit» ⁵⁵, for «sobal der Kaufmann etwa dabey gewinnen kann; so wird er sowohl die Manufacturen und Fabriken ausführen, als auch alle ihrer benöthigte Waren kommen lassen». ^{56, 57}

«Freyheit» innenfor handelen, «welche gleichsam die Seele derselben ist», ⁵⁸ har som viktigste begrepslement hos Justi «die Abschalung aller Bindungen, die sich zwischen den Staat und den einzelnen Handelstreibenden stellen». ⁵⁹ Han krever avskaffelse av alle handelsmonopoler, sluttete selskaper og privilegier som innskrenker handelsmulighetene for alle som ikke har del i fordelene. Handelskompanier polemiserer han sterkt imot. De innehar en «Octroy», et *privilegium exclusivum* – én gruppe kjøpmenn har monopol i forhold til andre. Hans begrep «Freyheit» blir ikke bare ett trekk i en teori, men et klart og elementært mål for praktisk reform, ettersom «deren Aufnahme nicht sowohl

52 Et folk «som velger isolasjon, for å unngå krig og elendighet, kan oppnå større lykke enn om de velger veien for fellesskap og omgang med andre folk».

53 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 290.

54 Ibid., s. 291.

55 «det kommersielle trenger bare frihet».

56 «så snart kjøpmannen kan få fortjeneste; så han vil utføre produksjonen samt sende alle varene som er etterspurt».

57 Justi, J.H.G. von (1758–1761). *Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken* [bd. 1–2]. Rothe, s. 47.

58 «som så å si er dens sjel».

59 «avbrytelse av alle bånd som oppstår mellom staten og individuelle handelsmenn».

auf Beförderungsmittel als auf Wegräumung der Hindernisse ankommt»^{60, 61} De særlige prinsipper for handel som profesjonelle kjøpmenn følger, bør ha fritt virkefelt, men prinsippene skal selvsagt underordnes og begrenses av «Staatswohl» (statlig velferd).

På dette grunnlag hevder Louise Sommer at Justis «Freyheit» er for det første betinget, fordi formålet med den er å styrke statens evne til kommersiell konkurranse med utlandet, for det andre logisk sett provisorisk, fordi det er den som skal dirigere konkurransen med utlandet så snart den er blitt konkurransedyktig.⁶²

På begge punkter er det umulig å være enig med henne. Justis oppfatning av statens forhold til utlandet skulle ikke la mye tvil være tilbake om at dette er et sekundært forhold. Det er statens oppgaver og plikter innad som er primære: «Glückseligkeit» er det øverste prinsipp, og dette er nå engang å oppfatte som individualistisk: «Freyheit» er det elementære middel for individene til å oppnå det som var og er formålet med at de sluttet seg sammen.

Når han vil yte støtte til industrien og føre en våken kontroll med den, er det ikke fordi ikke industrien også har den innenlandske behovsdekning som primært formål, og konkurransen med utlandet som et sekundært, som Louise Sommer sier, betinget. Det som her er kalt «industri», som Justi kaller «Manufacturen und Fabriken» alt ettersom de arbeidet med «Ild og Hammer» eller ei, oppfattet han som storbedrifter. Disse bedriftene er individuelle økonomiske foretagender. Det er i full overensstemmelse med teorien at staten skal regulere og dirigere dem, og – subsidiere dem. Deres primære formål er jo å øke innbyggernes «Glückseligkeit», ofte ved hjelp av en utenlandshandel som skal gi en gunstig handelsbalanse. Det er statens oppgave å påpeke at balansen blir fordelaktig.

Hovedinnvendingen mot Louise Sommer på de to nevnte felter må bli at det Justi skriver om er «politistaten» i hans oppfatning av ordet. Og denne staten vil ikke kjenne noen annen form for sammenslutning av økonomisk art enn de som kontrolleres av staten, direkte.

60 «hvis adgang både er avhengig av befordringsmiddelet samt fjerning av hindringer».

61 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 296.

62 Ibid., s. 296 f.

En selvsagt bakgrunn for å yte støtte til og føre kontroll med industrien er at industriekspansjon skaper nye arbeidsplasser, dvs. grunnlag for folkeøkning. Ettersom alle mennesker trenger til hverandre, øker all virksomhet jo flere mennesker som bor sammen.⁶³ Denne populasjonismen er vel i og for seg ikke noe særtrekk hos Justi, ikke hos tyske naturrettsstenkere ellers heller. Den er et gjennomgående trekk ved all merkantilisme, også i sin tyske form, kameralismen, som selvsagt er den retning også Justi hører til – som en av de ypperste representanter. Når det ovenfor har vært lagt mindre vekt på en utredning av Justis økonomiske syn, er den viktigste grunn selvsagt at det allerede er gjort – av mange.⁶⁴

Wolff og Montesquieu i dansk intellektuelt miljø

Han som på noen måter kom til å få mer og mer oppmerksomhet i det danske intellektuelle miljøet sent på 1700-tallet, var franske Montesquieu. Formålet med de følgende linjer er for det første å lete etter sammenheng mellom Wolffs tanker og et par representative danske intellektuelle. Det er riktig å holde for øye at det skal dreie seg om utredning innen en strengere rent akademisk verden enn den Stampes avgjørelser treffes i. For det annet skal det søkes etter en rimelig avslutning på «Wolff-perioden», idet det nok kan antas at Wolff får Montesquieu som «etterfølger» i Danmark som i tyske områder – og hos Justi. Dette avsnittet forfølger forsåvidt Justis utvikling inn på dansk territorium.

Det er lenge siden Edvard Holm slo fast den mannjevne tilslutning til eneveldet blant skribentene i Danmark–Norge.⁶⁵ Sensuren ble jo praktisert det meste av 1700-årene; det er dessuten ikke stor tvil om at herrerne faktisk mente hva de skrev. Peter Kofod Ancher ble av Holm kalt «Enevældens Advokat». I 1756 gikk han til et markert angrep på Montesquieu. Holm, som ikke var noen enevoldsadvokat, hevder at det ligger et visst nervøst forsvar til grunn for angrepet; kjernen i det er at Danmark–Norge vel blir regjert eneveldig, men ikke despotisk.⁶⁶ Et lignende angrep hadde Ludvig Holberg levert mot

63 Justi (1755) op.cit., § 135.

64 Se Klein (1961) op.cit.

65 Holm, E. (1883, Om det syn) op.cit.

66 Ibid., s. 49.

Montesquieu, ikke bare for hans påståtte sammenblanding av despoti og enevelde, men også overfor makttredelingen.⁶⁷

Montesquieu hadde i sitt storverk De l'Esprit des Lois gjort seg til talsmann for å skille de lovgivende, utøvende og dømmende makter for på den måten å sikre borgernes rettssikkerhet.⁶⁸ Det gjaldt å skille øvrighetsmyndighet og domstoler fra hverandre, ikke minst for at sistnevnte instans skulle følge loven. Montesquieus argumentasjon hadde naturligvis brodd mot despotier, men heller ikke det dansk-norske eneveldet med sin kongeoppnevnte styringsform slapp selvsagt unna kritikk. At det dansk-norske eneveldet var opplyst, sannsynligvis opinionsstyrt i tråd med samfunns- og herskerkontraktene, forteller jo om et regime i en viss bevegelse i retning av å ta hensyn til Montesquieus poenger. En av bokens grundige lesere var Henrik Stampe, men han deltok ikke skriftlig i den livlige debatten mellom Kofod Ancher og Sneedorf.

Kofod Ancher stilte tre krav til en god regjering, uansett form: harmoni mellom de forskjellige deler av offentlig administrasjon, det vedvarende hensyn til det alminnelige beste, og rimelig rask utøvelse. Av dette slutter han at monarkiet er den beste form; der har folk og fyrste felles interesser. Frihet består i ikke å kunne tvinges til det man ikke bør ville, og å kunne gjøre det man bør ville – dens motsetning er tyranni. Den naturgitte likhet mellom mennesker fins i sin rene form bare i naturtilstanden, i staten består den i at fyrsten søker å beholde likhet i plikter og rettigheter blant alle borgere, når ikke statens vel nødvendigvis må trenge den til side. Et demokrati vil alltid oppvise grupper som med makt eller andre midler søker å fremme sine egne begrensede fordeler, et aristokrati bygger direkte på ulikhet og bryter likhetsprinsippet ved sin blotte eksistens. I et enevelde er alle likestilte undersåtter under kronen.

Dette forsvaret for eneveldet i sin dansk-norske form vakte en viss gjenklang i samtiden. Når det gjelder Kofod Anchers idéhistoriske forankring, er det nokså klart at han her hevder samme konklusjon som Justi, som også regner med mange mulige former, men ender med å se eneveldet som den beste.⁶⁹ På den annen side tror jeg det er riktigere å spore synspunktet tilbake til Wolff: Ikke så meget hva angår skillet mellom despoti og uinnskrenket monarki, dette er ikke spesifikk wolffianisme, ikke så meget hva angår konklusjonen – gjerne etter Justi

67 Plesner, K.F. (1930). *Jens Schelderup Sneedorff: en litterærhistorisk monografi*. Levin & Munksgaard, s. 201 f.

68 Dette avsnittet baserer seg på Tamm (2009).

69 Justi (1755) op.cit., § 10.

– for den gir seg mer eller mindre av dansk rådende statistikk. Sammenhengen er klarest å finne i premissene, og især i det innhold han gir begrepene.

«Frihet», «likhet» og «trygghet» utgjør jo menneskenes *jura connata* ifølge Wolff.⁷⁰ Det er mot disse rettigheter at forfatteren prøver ulike statsformer. Videre er det grunn til å legge vekt på understrekningen av det individuæle innhold i begrepene, og ikke mindre sidestillingen av fyrstens forvaltning av plikter og av rettigheter. Endelig må nevnes sammenfallet av interesser hos fyrste og folk. Det er dette sammenfallet som blir konkretisert av Stampe noen år senere, de «tvende Correlata».⁷¹

En tilpassing av Wolffs premisser til de rådende danske forhold er det som preger Kofod Ancher.

Den noe yngre Sneedorff er uomtvistelig påvirket av Montesquieu. Han kaller sitt verk «Om den borgerlige Regering» for «Et Forsøg efter Montesquieu», og han polemiserer mot Holbergs og Kofod Anchers påstand om at franskmannen skulle ha blandet sammen despoti og uinnskrenket enevelde. Likedan legger han som et eget moment vekt på historiske grunner til at samfunn oppstår.⁷² Men i motsetning til sitt forbilde tar han avstand fra å regne med noen samfunnspakt overhodet: Læren er oppstått for å forsvare «de Vilkaar, som man i ulykkelige Tider tvang Regenten til at indgaa». Det synes altså som om Sneedorff vil gå svært langt i å forsvare absolutismen teoretisk. Men her er han neppe ganske konsekvent. I et senere skrift spør han nemlig hvilken makt tyrannene har – og svarer kategorisk: «Meget mindre end man troer. For det første er det aldri ved en Persons egen Magt, men ved Selskabets, at et Menneske regierer over andre». Samfunnet kan overdra fyrsten også enevoldsmakt, men det er kjetterisk å avlede makten fra undersåttene i stedet for fra Gud.⁷³

Læren om «grunnlover» som sikrer folket mot fyrsten tar han avstand fra sammen med samfunnspakten: Den er «een af de allerskadeligste Lærdomme, som der er kommen ind i Verden». Folket kan aldri ha makt til å dømme sin fyrste. Men det er dennes plikt (min understrekning) å gagne og elske sitt folk; og han bindes av grunnlover «saavidt de ere fornuftige og i det almindelige Beste grundede Maximer». Fyrsten skal liksom Gud ha uinnskrenket makt til

70 Thieme (1947) op.cit., s. 41 f.

71 Se avsnittet nedenfor, De «tvende Correlata».

72 Plesner op.cit., s. 204.

73 Ibid., s. 207.

å gjøre det beste; den høyeste dyd er kjærligheten til det «almindelige Beste», som betyr «de fleste Personers og Familiers Velstand». Det har vært foreslått at Sneedorff har vært påvirket av Rousseaus *Contrat social* når han tilsynelatende bryter med sitt eget brudd med samfunnskontrakten.⁷⁴ Påstanden om at makten likevel stammer fra Gud skulle i såfall saktens bety tilpasning til danske eldre forestillinger – anvisningen av en kontrakt til fordel for et monarki av Guds nåde hører som kjent det eldre enevelde til.^{75,76}

Formålet med dette avsnittet er som nevnt å sette to representative skribenter opp mot og i motsetning til hverandre. At wolffianeren Kofod Ancher er noen år eldre enn den bevisste vesteuropeer Sneedorff kan muligens danne en basis for å søke en forklaring. Også Sneedorff hadde studert i Tyskland, især i Göttingen, også han hadde vært påvirket av Wolff i yngre dager.⁷⁷

Viktigere enn andre faktorer kan tidsfaktoren være: Kofod Ancher angrep i 1756, Sneedorffs forsvar eller tolkning av Montesquieu utkom året etter. Det dreier seg altså ikke om noen vesentlig forskjell i tid. Det dreier seg om et saklig kontroversielt forhold – det er rimelig at Sneedorff leverte et opposisjonelt innlegg mot Kofod Ancher. Å se dette som to ulike skoleretninger fordi Kofod Ancher er i København mens Sneedorff er i Sorø kunne være greit. Men i alle fall innebærer tidsfaktoren at begge holdninger overfor naturrett artikulterer seg i dansk akademisk miljø samtidig. Dermed kunne det være duket for et nærmere bekjentskap med Henrik Stampe i neste kapittel.

Med Montesquieus maktodelingsprinsipp livlig diskutert og artikulerede programmerklæringer om «borgerlige regjeringer» fra fremstående danske intellektuelle, var debatten i Danmark–Norge livnet kraftig til. Begge deler pekte naturligvis fremover mot konstitusjonelle revolusjoner, og om utvekslingen mellom Kofod Ancher og Sneedorff ikke hadde noe effekt, kan den stå som symbol på den mer offensive Henrik Stampe, som senere i fremstillingen nettopp i løpet av siste del av 1750-årene lener seg fremover med flere og dristigere erklæringer, først og fremst i Wolffs og Justis ånd, men Stampe var på ingen måte upåvirket av Montesquieu.

74 Ibid., s. 205 f.

75 Holm (1883, Om det Syn) op.cit., fl.st.

76 Plesner op.cit., s. 207.

77 Ibid., s. 126 f.

Konklusjon

Den økonomiske tenkning slik den fremkommer gjennom Wolff og Justi står i kontrast til merkantilismen – også slik den er definert i mer nyansert form.⁷⁸ Det den deler med merkantilismen, er at den er statsstyrt. Det som skiller den fra merkantilismen, er det klare prinsipielle skille mellom stat og samfunn, mellom regent og nasjon. Det er nasjonenes velstand – lykke – som står prinsipielt i sentrum, og nasjonal produksjon og handel er viktigste prinsipp. Utenrikshandel er underordnet.

Bruddet med merkantilismen er omfattende fordi det innenfor naturrettens i Wolffs og Justis forstand etableres en helt annen produksjonsorientert økonomisk ramme enn under merkantilismen, en ramme som omsluttet alle innbyggerne som individer. Gjennom samfunnskontraktresonnementet skal individene frigjøres og korporasjonene – merkantilismens redskaper – bygges ned. Laugene og monopolene skal bort, forskjellene mellom by og land viskes ut, konkurranse innen handel etableres som et positivt prinsipp, konkurransebegrensning tas opp som et alvorlig problem både for individuell utfoldelse og for økonomisk effektivitet. Økonomien er ikke lenger til for staten alene; staten er forpliktet av å søke å oppnå det allmenne beste for innbyggerne, og det dreier seg om å legge til rette for økonomisk vekst og fri individuell utfoldelse. Det er et revolusjonerende program, og det forklarer langt på vei hvorfor den norske grunnloven fikk en paragraf om næringsfrihet.

Det er en spenning mellom Wolffs filosofi på den ene siden og Justis økonomiske teori på den andre. Det ser ikke ut til å være noen organisatoriske begrensninger hos Wolff. Han åpner for den senere liberalismen fordi hos ham er det samfunnskontraktene og herskerkontrakten som gjelder. Dette er samfunnsorganiseringsprinsipper som ikke har noen nødvendig og helt konkret utforming og som må kunne tenkes å endres over tid. Justi derimot utformer en mer konkret økonomisk tenkning som både korresponderer med de naturrettslige prinsippene om individuell utfoldelse, men som også er bundet av en oppfatning om hvordan best organisere en økonomi. At han propaganderer for statsstyrt industriproduksjon innenfor en ramme av en nasjonaløkonomi synes å være et faglig ståsted, det vil si hans beste måte å møte den essensielle utfordringen på som det er å skape det allmenne beste.

78 Magnusson (2015) op.cit.